

Marijana Matijević,
Goran Đurđević

MUNICIPIJI

UVOD

Davna 753. g. pr. Kr. poklapa se s 3. godinom 6. Olimpijskih igara prema grčkom ili olimpijskom kalendaru. Legenda kaže da su tada braća Romul i Rem osnovali grad Rim. Tko bi u doba Babilona te Egipta iz razdoblja libijske dominacije mogao zamišljati da će se na brežuljcima Kapitolu, Palaciju, Aventinu, Celiju, Eskvilinu, Viminalu i Kvirinalu razviti jedan tako značajan i bogat grad, dostatno moćan da iskrojiti sudbinu i povijest sveg tada poznatoga svijeta? Tijekom Staroga vijeka, gotovo tisuću godina, vječni Rim živio je u punom sjaju. Promijenio je nekoliko različitih uređenja i podjele vlasti. Najranije se pojavilo kraljevstvo koje je ustoličio legendarni Romul (bilo je sedam kraljeva, a posljednji je bio Tarkvinije Oholi, opterećen s tim nadimkom, naposljetku bio je protjeran). Kasnije se javlja Republika, pa Carstvo ili principat koje je na scenu uveo August. U tom golemom razdoblju Rim se proširio i sukobio se s različitim narodima s kojima je imao različite odnose. Rimljani su bili jednako vješti u pravnim situacijama, kao i u svojoj vrhunskoj diplomaciji. Jednima je Rim bio neprijatelj na protivničkoj strani, a drugima bijaše Rim saveznik s kojim su na istoj strani dobivali bitke. Upravo zbog tog različitog i vrlo često složenog odnosa, bilo je važno razviti strategiju postupanja s pojedinim narodom i njegovim pripadnicima. Zbog lakše kontrole osvojenih i novoosvojenih područja, gradovi su se rangirali i definirali su se njihovi posebni statusi. Pri tome rukovodili su se održavanjem svoje vlasti i tradicije na svakom od pripadajućih područja, a istodobno su pojedinim mjestima i gradovima omogućavali stupanj autonomije u nekim unutarnjim pitanjima.

Postojali su različiti statusi gradova, kolonija, municipija i vojnih logora. Činili su također jasnu podjelu među stanovništvom. Najbrojniji su bili upravo municipiji, o čemu će biti govora u daljnjoj razradi. U ovom radu se objašnjava pojam municipija, proces njihovoga nastanka te njihov položaj i odnos s drugim institucijama rimskoga svijeta. Tu iznosimo pregled municipija s obzirom na njihovu strukturu i uređenje. Za primjer ćemo uzeti municipije na istočnim obalama Jadrana, o čemu govorimo u posljednjem dijelu ovog rada. Zaključak je posvećen propasti municipalnoga života.

NAZIV I ZNAČENJE MUNICIPIJA

Municipij (lat. *municipium*) naziv je za autonomni rimski grad (*oppidum civium Romanorum*). Ovaj naziv proširio se najprije duž Apeninskoga poluotoka, a tek zatim došao je u rimske provincije. U prvoj polovici 4. st. pr. Kr. uveden je municipalni sustav, a prvi municipij bio je Tasculum. Važno je istaknuti da građani municipija nisu doseljenici iz grada Rima. Iako oni imaju rimsko građansko pravo i rimski su građani, u počecima su bili stanovnici bez prava glasa (*cives Romani sine suffragio*). Pojam *municeps* označavao je uglednoga doseljenika u Rim koji ima određene gradske obveze (*munera accipere*). To su služba u vojsci te plaćanje poreza (*tributum*). Taj građanin imao je tzv. privatno pravo (*iura privata*), *ius commercii* (pravo stjecanja i prodaje imovine) te *ius conubii* (pravo sklapanja braka). Ova prava imali su svi građani municipija, dakle *municipes*.

Municipiji se međusobno znatno razlikuju prema svojoj autonomiji.

Granica autonomije zajednice, služba lokalnih magistrata, njihove kompetencije te druga pitanja ustroja uređivala su se posebnim zakonima (*lex municipii*). Položaj municipija izvan Apeninskoga poluotoka bio je, logično, lošiji od onih na poluotoku. Rimljani su svoje popise vodili na razvidan način. Tu su bila iznesena prava iz kojih su proizlazile određene obveze građana municipija. Glavne obveze (*munera*) bile su služenje u vojsci te davanje tributa u vojne svrhe. Za te su se građane primjenjivali posebni popisi. Građani municipija imali su različite stupnjeve građanstva ili ga uopće nisu imali. Iz toga su proizlazile i njihove različite obveze. U municipijima je uz status *cives sine suffragio*, koji je imao veći dio građanstva, postojao punopravni status rimskoga građana. *Cives optimo iure* status dobivali su magistrati po završetku svojih mandata te neki istaknuti pojedinci. Građani municipija nisu imali *ius suffragii* ni *ius honorum*. To znači da nisu mogli glasovati na tzv. komicijama ili skupštinama, te da nisu mogli vršiti dužnosti državnih službi. U gradovima su također živjeli stanovnici bez ikakvoga rimskoga prava, to su bili tzv. *peregrini*.

NASTANAK MUNICIPIJA

Proces nastanka pojedinog municipija išao je tako da se među stanovnicima *civitates* izdvojilo *peregrine* koji se ističu bogatstvom i ugledom. Oni su s postojećim rimskim građanima, odnosno onima koji su to stekli vojnom službom, tvorili *municipes* novoga municipija. Zatim se morala ustvrditi veličina gradskoga vijeća (*ordo decurionum*), broj kurija na koje će se *municipes* podijeliti pri glasovanju te kompetencije magistrata. Namjesnik provincije imenovao je poslanstvo koje će odlaziti u Rim izložiti molbu, a poslanstvo u Rimu zatražilo je patrona da se skrbi o tome da ne dođe do kakve nepravde od strane činovnika u provincijalnoj upravi. Taj gradski patron često je bio provincijski namjesnik, a mogao je to biti i netko od senatora ili drugih uglednika. U Rimu su se izrađivali municipalni zakoni koji su uvažavali posebnost svakoga municipija, a sadržavali su rimska pravna načela.

LEX IULIA

Zakon potječe iz 89. g. pr. Kr. Tim zakonom izjednačena su sva prava različitih municipija. Radilo se o posebnom zakonu kojim se uređuju prava, rasprostranjenost i značaj pojedinih municipija. Zakon se ubrzo proširio na sve gradske općine. Prema njemu *municipium* je postao gradska općina s punim rimskim građanskim pravima i ustrojem, a da ga pri tom ne nastanjuju isključivo rimski kolonisti.

Kolonije i municipiji mogle su postati sve *civitas foederatae* italskih saveznika te velik dio prefektura, pri čemu su oni ostvarivali punopravnost rimskih gradova. U tome posebno značajan bio je zakon o cenzu¹. Rimski građani iz provincijskih kolonija i municipija od tada više nisu morali putovati u Rim na prijavu cenza, nego su to mogli učiniti u svojim gradovima pod nadzorom magistrata. Rezultati su bili poslani u Rim, što je omogućavalo bržu i jednostavniju primjenu cenza. Time je u provincijama zadržan rimski utjecaj, pa širenjem svojih granica Rim nije smanjio svoju kontrolu nad provincijama.

1. Cenz je popis stanovništva i imovine koji se vodi svakih pet godina, a važan zbog definiranja mjesta i funkcije u vojsci, kao i pozicije u svom gradu i društvu.

UPRAVA, MAGISTRATURE I ZADUŽENJA GRAĐANA MUNICIPIJA

Municipij kao autonomni rimski grad imao je vlastitu gradsku upravu, magistrature (lat. duoviri, praetores te ponegdje i diktatore), senat (*ordo decurionum, decuriones*) i narodnu skupštinu. Neki gradovi umjesto magistrata imali su *prefekte*² delegirane izravno iz Rima. Na čelu municipija najčešće su bila dva sudbena i dva redarstvena činovnika koji su se birali svake godine. Uz njih su bila dva kolegija sastavljena od po dva člana (*duoviri iure dicundo* i *duoviri aediles*), odnosno po jedan kolegij sastavljen od četiri člana (lat. *quattuorviri iure dicundo* ili *quattuorviri aediles*). Svakih pet godina *duoviri iure dicundo* sastavljali su popis građana i izvršavali *lectionem senatus*, pri čemu su sebe nazivali *duoviri quinquennales censoria potestate*.

Municipalni senat nazivao se *ordo decurionum* u kojem se nalazilo najviše 100 doživotnih članova. Njihov točan broj unaprijed je bio određen. Općina se sastojala od građana (*cives*) i doseljenika s ograničenim pravom glasa (*incolae*). Zbog ograničenoga broja birača, a time i zagušenja funkcioniranja, *ordo decurionum* nije svima omogućavao pristup, nego ga je tvorilo imućan sloj stanovništva (*honestiores*). Dekurioni su imali senatorska odličja, zbog čega možemo reći da su predstavljali aristokratski sloj municipija.

Posebno važan bio je kolegij *edila* u duoviralnom sustavu. U njihovoj nadležnosti nalazila se gradnja, održavanje zgrada i opskrba grada. *Quattuorviri* ili *duoviri* predsjedali su kurijom, brinuli su se o lokalnim poslovima i javnim radovima, organizirali su igre i svetkovine te održavali odnos s centralnom vlašću. Na pravosudnom planu izricali su presude za manja nedjela i svađe, a za one veće u nadležnosti su bili pretori. *Quattuorviri* ili *duoviri* često su i sami financirali javne radove.

Kvestori (*quaestores*) upravljali su gradskom blagajnom. Bilo je dva ili više kvestora u svakom pojedinom municipiju. Zanimljivost je da su novoizabrani magistrati plaćali honorare (lat. *summa honoraria* ili *legitima*) u gradsku blagajnu te da su taj iznos trebali potrošiti *in ludos aut in monumenta*, odnosno platiti troškove neke javne igre, gozbe ili gradnje od javne koristi. Nad magistratima tijekom mandata nisu vrijedile tzv. *munere*, odnosno glavne obveze služenja u vojsci i davanja u vojne svrhe, iako su oni trošili znatna sredstava već na početku svoje službe. Njima je u izvršavanju funkcije pomagalo osoblje podčinjenih službenika zajednice (*apparitores*). Svakom od duovira pomagala su po dva tajnika (*scribae*) koji vode brigu za uređivanje službenih spisa i dokumenata, te dijele savjete financijskoga karaktera. Duovir je na raspolaganju mogao imati do dva liktora (*lictiores*) koji nose tzv. *fasces* i bili su njihova pratnja tijekom održavanja javnih manifestacija. Nadalje, imali su i dva javna glasnika (*viatores*) koji su prenosili poruke i pisane naredbe, te pomagače (*accensus*) koji su ih svuda pratili te izvršavali njihove naloge. Zapisničari-arhivisti (*librarius*), brinuli su o pismohrani, a glasnici (*praeco*) su djelovali na sudovima, sprovodima te u komicijama. Ovom popisu treba dodati još i frulaše (*tibicen*) koji su bili glazbena pratnja u rimskim povorkama, kao i tzv. *haruspika* (*haruspex*) koji je vraćao iz životinjskih utroba i tumačio volju bogova prije početka sjednice. Uz navedene skupine i činovnike koji su služili uz magistrature, odnosno aristokraciju, u municipijima su djelovale i različite skupine obrtnika, umjetnika, mladih i svećenstva. Ti slojevi zajedno sa svim drugim stanovništvom činili su tzv. *populus* ili plebs, unutar čega su se razvijala udruženja umjetnika i obrtnika (*collegia*). Njihov cilj bio je održavanje zajedničkoga kulta ili zaštita interesa određenog sektora, te međusobna pomoć.

2. Prefekture su sela koja pripadaju rimskim kolonijama i municipijima, a njima upravljaju prefekti iz tih navedenih gradova.

Mladi, osobito sinovi dekuriona, činili su mjesnu mladež (*iuventus*) koja se organizirala u javnim udruženjima, kao npr. za tjelovježbu. Posebno značajno svećenstvo bilo je podijeljeno u nekoliko skupina. Najveći ugled imao je *pontifex*, odnosno najznačajniji svećenik. U prvom redu on je bio predstavnik kulta, što mu je pridavalo važan politički značaj. Kult se odvijao u kontekstu ideje državnosti municipaliteta, pa je taj njegov karakter bio izraženiji od svećeničkoga. Tzv. flameni (*flamines*) su bili svećenici koji su obavljali svete ceremonije, a njihova funkcija bila je posebno usko povezana s kultom carske osobe. Naziv svećenik (*sacerdos*) imao je veći značaj u tzv. peregrinskim zajednicama nego u municipijima. U njima su se obavljale kultne djelatnosti raznih obilježja.

PODJELA PROSTORA U MUNICIPIJAMA

Gradski prostor je prema namjeni bio podijeljen na prostor za kult, municipalnu upravu i ekonomski život, za javni život s funkcijom kretanja, rasonodu i rekreaciju te na prostor za stanovanje. Mnogi prostori u municipijama imali su polivalentnu namjenu. To dobro prikazuju primjeri gradske bazilike i foruma. Bazilika je ujedno bila mjesto okupljanja građanstva, a imala je također ekonomsku i upravnu svrhu. Kult se održavao na mnogim javnim površinama, a ne samo u hramovima i svetištima. Na rimskom forumu odvijale su se kultne, zabavno-rekreacijske, trgovinske, upravne i političke funkcije. Tzv. *taberne*³ pripadale su ekonomiji i stanovanju, jer su se nalazile pri za to predviđenim objektima. Također osim samog gradskog prostora, unutar teritorija municipija postojala su i preživljavala sela (*vici*) okupljena u drevnim okruzima (*pagi*). Posjedi su također bili razdijeljeni, pa su pored privatnih posjeda postojale različite javne površine, pašnjaci i šume. Ukupni troškovi jednog municipija bili veliki, a pokrivali su se utjerivanjem lokalnih poreza, kazni i plaćanjem koncesija.

MUNICIPIJI NA ISTOČNIM OBALAMA JADRANA

Kao što je poznato istočna obala Jadrana veoma je rano postala zanimljiva Rimljanima. To je pogodovalo osnutku i uređenju mnogih municipija na istočnim obalama Jadrana. O njima, njihovim magistraturama i uređenju najviše doznajemo iz epigrafskih i literarnih izvora. Započet ćemo pregled municipija od sjevera prema jugu.

Alvona (Labin) je imao svoje duovire i edile. To pokazuje jedan natpis koji kaže da ovaj municipij u vrijeme Tiberija dobiva tzv. *ius Italicum*, odnosno italske zakone. Stanovništvo je vjerojatno bilo autohtono.

Flanona (Plomin) također ima svoje autohtono stanovništvo, a sličnosti s Alvonom pronalazimo u tome što i ona u vrijeme Tiberija dobiva *ius Italicum*.

Crexi (Cres) zajedno s tzv. *Caput insulae* (Beli) čini jedinstven municipij, a poznati su nam njihovi duoviri.

Apsorus (Osor) je municipij osnovan u vrijeme Tiberija, a stanovništvo mu je domaće i italsko. Od magistrata poznati su duoviri i edili.

Na Curicti (Krk) postoji zajednica Curictae ili Culici te Fertinales ili Foretani. Curictae ili Culici većinom je imao domaće stanovništvo, a bilo je i italskih doseljenika. Poznati su duovir, a možda i dva pretora. Za Flavijevaca je postao municipij s latinskim pravom.

Fulfin (Omišalj) je također bio latinski municipij utemeljen u doba Flavijevaca.

3. Taberne su trgovačke i obrtničke radnje pored stambenih objekata.

Arba (Rab) od Augusta ima status municipija, a sačinjavaju ga domaći i italско stanovništvo.

Cissa (Caska) na otoku Pagu do danas je ostao municipij oko kojeg se dvoji. Naime, Cissa je istodobno naziv čitavoga otoka, a moguće je da su njegovi posjedi bili podijeljeni između više različitih gradova.

Municipij Tarsatica (Rijeka) osnovan je u Augustovo doba, a poznati su njegovi duoviri. Važnost municipija porasla je uključivanjem u Alpski obrambeni sustav (*claustra Alpium Iuliarum*) koji se dogodio u kasnoj antici.

Senia (Senj) bio je najvažniji grad i luka sjeverozapadne Liburnije. Zasigurno je bio municipij, a možda i kolonija. Bio je važno trgovište i carinska postaja. Među stanovništvom česte su bile sjeveroitalske porodice.

Lopsica (Sv. Juraj) je imao lokalni značaj, a pod Tiberijem dobiva *ius Italicum*, te municipalnu autonomiju. Prostirao se duboko u unutrašnjost kopna pod Velebitom.

Ortopla ili Ortoplinia (Stinica kod Jablanca) bio je municipij iz Augustovog doba.

Vegium je također municipij nastao u doba Augusta, a specifičnost je da se nalazio na gradini.

Argyrumtum (Starigrad) je municipij od vremena Tiberija. Ostala su poznata određena italska imena, a svoj gospodarski značaj stekao je trgovinom solju.

Aenona (Nin) je bila značajan municipij koji u vrijeme Augusta ima gradsku autonomiju, a municipalni pravni položaj stekao je u 1. st. pr. Kr. Od magistratura poznati su njegovi duoviri i edili. Dokazane su i veze s kolonijom Jader. Stanovništvo je sačinjavao domaći i italski dio tzv. *municipesa*.

Nedinum (Nadin) se nalazio 18 km sjeveroistočno od Jadera. Bio je važan grad i municipij s *ius Italicum*-om te zajednicom X. italske regije. Stanovništvo je bilo pretežno autohtono, ali dio su činile italske porodice koje su se tu doselile iz Jadera.

Corinium (Karin) smješten je na gradini. Status municipija dobio je tijekom Augustove vladavine.

U kasnijem Carstvu pojavili su se orijentalni kultovi (npr. kult Apolona Klanskog) i robovi. Autohtono stanovništvo bilo je romanizirano. Clambetae već za Augusta postaje municipij. Još nije potvrđeno, ali je možda bio samo karinsko selo (*vicus Coriniuma*). Stanovništvo mu je bilo autohtono i italско porijeklom iz Jadera. Ansium je ostao do sada nepoznato mjesto. Znano je po natpisu iz doba Nerona, a locira ga se negdje na Ivanovoj glavici u Bilišanima ili na Cvijinoj gradini u Kruševu. Možda je bio municipij.

Sidrona i Hadra bili su municipiji s područja Cvijine gradine u Medvidi. Alveria je danas selo Dobropolci. Možda je identična zajednici Alutae koju spominje Plinije. Od doba Nerona ima određeni oblik građanskog prava, odnosno tzv. *ius Latii*.

Asseria (Podgrađe) je municipij s latinskim pravom od 1. st. Osnovan je za Klaudija, a poznati su njegovi duoviri, edili i dekurioni. Dijelom ga čini domaće stanovništvo, odnosno italско stanovništvo porijeklom iz Jadera. To je bio lijepo uređen grad visoke kvalitete, smješten na prometnici koja od Jadera vodi prema Burnumu i dalje prema Saloni.

Burnum (Ivoševci kod Kistanja) bio je vojni logor. Tu je u Augustovo doba dovedena XX. rimska legija s ciljem osiguranja prometnice. Kraj logora nalazile su se tzv. *canabae*, odnosno naselja italskih trgovaca. U Hadrijanovo doba Burnum je dobio gradsku autonomiju. Grad je razoren u 6. st. tijekom gotsko – bizantskih ratova 536/537. godine.

Varvaria (Bribir) je dobila municipalnu autonomiju i *ius Italicum* tijekom vladavine Tiberija. Na čelu uprave bili su kvatuorviri. Imala je status *municipium Latium* s *ius Latium maius*.

Scardona (Skradin) zadobiva autonomnost u vrijeme Flavijevaca, odnosno u doba Cara Vespazijana. Naseljavali su je italški trgovci, a bila je i luka.

Issa (Vis) ima municipalni status i dekurione, ali je bila pod upravom kolonije Salone.

Rider (Danilo Gornje) postoji već od željeznog doba, ali status municipija ima od Cara Vespazijana Flavijevca. Duoviri su bili stranoga porijekla, ali su ordo sačinjavali domaći uglednici. Municipij je imao *ius Latium minus*.

Rhizon je bio uporište Ardijejaca. Oni se priklanjaju Rimu i grad dobiva oslobođenje od plaćanja poreza tzv. *libertas et immunitas*. Naseljavali su ga italški trgovci. Kratko vrijeme je bio municipij, a zatim je postao kolonija.

Lissus (Lješ u Albaniji) bio je ranije grčka kolonija. Cezar mu je dao status municipija. Stanovništvo su većinom sačinjavali Italici. Poznati su duoviri.

ZAKLJUČAK – PROPAST MUNICIPIJA

Propast municipija, a time i municipalnoga života, postupno se dogodila u vrijeme kasnoga Carstva. Tijekom prvih stoljeća nove ere različite krize potresle su Rimsko Carstvo. U tom razdoblju mnoga barbarska plemena pokušala su se infiltrirati u poredak i sustav djelovanja Rimskoga Carstva. Posebno važno bilo je ući u sastav rimske vojske. Dodatno su se pojačali razni pritisci i veći su bili porezi, kako bi se održalo to golemo Carstvo, a slobodno možemo reći i civilizacija, koja je bila u to vrijeme ozbiljno ugrožena. Upravo to dovesti će do propasti municipija. Različite municipalne funkcije i magistrature postale su sve veći teret i obveza, a ne više čast kao što je to bio slučaj ranije. Veliki troškovi obnašanja pojedinih upravnih funkcija doveli su do njihovog nepotpunog izvršavanja. To se očitovalo sve češćim iseljavanjem gradskog stanovništva na selo te konačno do smanjenja gradske populacije i do sloma života u gradu. Istovremeno carevi su dodatno pojačali nasljeđivanje, odnosno prenošenje funkcija i nasljeđivanje magistratura, kako bi se koliko toliko očuvalo normalno funkcioniranje gradova. To nije urodilo plodom i municipiji su bespovratno propali.

Municipiji, kao jedna vrsta grada iz vremena rimske vlasti, postao je najbrojniji oblik autonomne uprave. Prava municipija i njihovih građana uređivali su se sukladno rimskom zakonu, odnosno prema municipalnom zakonu koji je bio dodijeljen municipijima. Građani su imali rimsko građansko pravo kao rimski građani bez prava glasa, odnosno *cives Romani sine suffragio*, dakle bili su bez *ius suffragii* i *ius honorum*. Imali su privatno pravo (*iura privata*), pravo stjecanja i prodavanja imovine (*ius commercii*) te pravo sklapanja braka (*ius conubii*). Glavne obveze građana municipija bile su služenje u vojsci te davanje tributa u vojne svrhe. Stanovništvo municipija imalo je različite stupnjeve građanstva. To se odnosilo na sve, podjednako na one koji nisu imali status rimskoga građana, kao i na one koji su ga imali u cijelosti. Municipiji je imao svoju upravu, a to znači i svoje magistrature i senat. Funkcije duovira i kvatuorvira istakli smo kao najznačajnije političkom životu municipija. Senat se nazivao ordo *decurionem*. Municipij je imao svoje kvestore i edile, a od svećeničkih funkcija znamo za *pontifex*, *sacerdos* i *flamines*. U podijeli gradskoga prostora naveli smo prostor za kult, municipalnu upravu, ekonomski život, javni život i funkciju kretanja, rasonodu i rekreaciju, te na prostor namijenjen stanovanju. Neki prostori (npr. forum i bazilika) bili su višeamjenski ili polivalentni.

Među naseljima na istočnim obalama Jadrana istaknuli smo Tarsaticu, Seniū, Asseriū, Scardonu i Aenonu, čiji je značaj municipija nadišao lokalnu razinu. Njihovu propast, kao i propast municipalnoga života u cijelosti, uzrokovale su velike krize, poteškoće i porezi, te iseljavanje stanovništva na selo.

To smo istaknuli kao početak kraja gradskoga života u periodu kasne antike. Iz toga vidimo da su municipiji tijekom rimske povijesti i rimskih osvajanja bili važan čimbenik te jedna dobra platforma za daljnja rimska osvajanja. Municipiju su u prvom redu bili korisni Rimljanima, a stanovništvu municipija bila su omogućena rimska prava te pripadajuće obveze. Zbog toga municipije vidimo kao primjere dobre politike privlačenja drugih naroda u zajednicu pod okrilje Rima, a to podrazumijeva zadržavanje kontrole te vlasti nad njima.

LITERATURA

1. M. Glavičić, *Gradski dužnosnici na natpisima obalnog područja rimske provincije Dalmacije*, doktorska disertacija, 2002.
2. H. Kaehler, *Rimsko Carstvo*, 1970.
3. Kurilić, *Pučanstvo Liburnije od 1. do 3. stoljeća po Kristu: antroponimija, društvena struktura, etničke promjene, gospodarske uloge*, doktorska disertacija, 1999.
4. P. Lisičar, *Grci i Rimljani*, 1971.
5. R. Matijašić, *Uvod u latinsku epigrafiju*, 2002.
6. Milić, *Razvoj grada kroz stoljeća*, 2004.
7. Musić, *Nacrt grčkih i rimskih starina*, 1942.
8. Povijest 4, *Rimsko Carstvo*, Biblioteka Jutarnjeg lista, 2007.
9. Romac, *Rimsko pravo*, 1987.
10. Starac, *Rimsko vladanje u Istriji i Liburniji*, 1999.
11. M. Suić, *Antički grad na istočnom Jadrano*, 2003.